

УДК 37.091.64

DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-5\(194\)-72-79](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-5(194)-72-79)

Кодлюк Ярослава

Погонець Іванна

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0003-0851-3436>ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-1973-3189>

ТЕНДЕНЦІЇ ІЛЮСТРУВАННЯ ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ (1950–1980 рр.)

- A** Розглянуто особливості ілюстрування шкільних підручників для початкових шкіл України, виданих у 1950–1980 роках другої половини ХХ століття у контексті реформування національного шкільництва, розвитку теорії шкільного підручника та мистецтва книжкової графіки.

Проаналізовано ілюстративний матеріал низки підручників окресленого періоду за дидактичними, гігієнічними та художньо-естетичними критеріями та відповідними їм показниками якості зазначеного структурного компонента навчальної книги. Визначено основні тенденції ілюстрування видань, адресованих молодшим школярам, на різних етапах досліджуваного періоду: ілюстративний матеріал у структурі підручників для початкових шкіл України, виданих у 50-х роках; особливості ілюстрування підручників 60–70-х років; удосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи у 80-х роках. Аргументовано актуальність урахування досвіду ілюстрування навчальних видань минулого століття у процесі створення візуального ряду для підручників у майбутньому.

Ключові слова: початкова школа; шкільний підручник; ілюстрування підручників для початкової школи; ілюстративний матеріал шкільного підручника; тенденції ілюстрування шкільних підручників

- S** *Kodliuk Yaroslava, Pohonets Ivanna. Tendencies of illustration of textbooks for primary schools of Ukraine in the second part of the 20th century (1950–1980).*

The article considers the peculiarities of illustrating school textbooks for primary schools of Ukraine, published in the second half of the twentieth century in the context of socio-political processes, scientific experience in the branch of textbooks, as well as changing trends in the art of book graphics in Ukraine in a separate period.

Based on a field survey and analysis of a visual series of textbooks for primary schools in Ukraine, published in the 50-80s of last century, it was found that the illustrative material as a full structural component of the educational publication changed in form and functionality at different stages of the Soviet era under the influence of the following factors: reforming the national school system; development of school textbook theory; development of the art of book graphics.

Illustrative material of a number of textbooks in Ukrainian language, mathematics, science, fine arts, music, and Russian language is analyzed by didactic, hygienic and artistic-aesthetic criteria, as well as the corresponding quality indicators of this structural component of the textbook. The main trends in illustrating educational publications for primary school at different stages of the study period are identified: illustrative material in the structure of textbooks for primary schools in Ukraine, published in the 50s; features of textbook illustration of the 60-70s; improving scientific approaches to illustrating school textbooks for primary school in the 80s. The relevance of taking into account the experience of illustrating educational publications of the last century in the process of creating a visual series for textbooks in the future is argued.

Key words: primary school; school textbook; illustration of textbooks for primary school; illustrative material of the school textbook; trends in school textbook illustration

Кодлюк Ярослава Петрівна, докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Kodliuk Yaroslava, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Pedagogy and Methods of Primary and Preschool Education, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

E-mail: yp.kodliuk@gmail.com

Погонець Іванна Василівна, викладачка педагогічного коледжу, Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка, Кременець, Україна

Pohonets Ivanna, teacher of Pedagogical College, Kremenets Taras Shevchenko Regional Humanitarian and Pedagogical Academy, Kremenets, Ukraine

E-mail: pogonec123@gmail.com

Актуальність проблеми. Процеси модернізації початкової освіти та оновлення її змісту зумовлюють удосконалення засобів навчання, серед яких важливе місце займає шкільний підручник. Відтак проблема ілюстрування навчальних видань для молодших школярів набуває особливого значення.

З огляду на те, що процес створення навчальної книги тісно пов'язаний зі змістом освіти, теорією шкільного підручника, а також можливостями книжкової графіки у певний історичний період – вивчення досвіду ілюстрування навчальної літератури для початкової школи минулого є важливим для з'ясування тенденцій у цій галузі з метою їх творчого переосмислення і використання у розробленні нових підходів до створення візуального ряду підручників нового покоління.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У середині ХХ століття шкільний підручник уперше став об'єктом ґрунтовного аналізу, а згодом було висвітлено основні аспекти його візуального ряду: з'ясовано, що ілюстративний матеріал є невід'ємним компонентом структури навчальної книги (Н. Менчинська, Є. Перовський та ін.); визначено його основні функції (В. Бейлінсон, Д. Зуєв, А. Попков та ін.); запропоновано класифікації за різними ознаками (Н. Гончарова, Б. Карлаваріс, Ривчін та ін.); визначено основні вимоги щодо якості цього компонента у структурі шкільних підручників (К. Кузьмінський та ін.); запропоновано підходи до його оцінювання (В. Безпалько, Я. Кодлюк, Т. Проданович, Н. Хребтова та ін.). Образотворчі можливості ілюстративного матеріалу дитячої книги та підручників розглядалися у працях Н. Белічко, Г. Брилова, Б. Кісіна, М. Токар та ін.

Дидактичні основи використання ілюстративного матеріалу в підручниках, адресованих молодшим школярам, обґрунтовано у докторській дисертації Я. Кодлюк, присвяченій теорії і практиці підручникотворення в галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.).

Наявний науковий фонд із проблеми дослідження має велике практичне значення для створення високоякісних навчальних видань відповідно до викликів сучасності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз історико-педагогічної та книгознавчої літератури засвідчив, що цілісно проблема ілюстрування підручників для початкової школи, виданих у 1950–1980 роках, не вивчалася.

Мета статті полягає у визначенні основних тенденцій ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття (1950–1980 рр.), виокремлення яких зумовлене такими чинниками: реформування національного шкільництва; розвиток теорії шкільного підручника; розвиток мистецтва книжкової графіки.

Методи дослідження. Для реалізації мети дослідження використано такі методи: *джерелознавчий* (дав можливість проаналізувати різні типи джерел, у яких висвітлюється проблема ілюстрування шкільних підручників в Україні у

досліджуваний період); *хронологічний* (забезпечив розгляд цього процесу в динаміці, змінах тенденцій і часовій послідовності); *порівняльно-історичний* (дав змогу простежити процес становлення ілюстративного матеріалу як невід'ємного компонента структури шкільного підручника та визначити основні чинники впливу на його еволюцію); *візуальний* (забезпечив безпосередній огляд ілюстративного матеріалу підручників для з'ясування відповідності зображень дидактичним, гігієнічним і художньо-естетичним критеріям); *кількісний* (дав змогу визначити якість ілюстративності досліджуваних підручників); *описовий* (використовувався з метою виявлення основних тенденцій ілюстрування підручників, адресованих молодшим школярам).

Викладення основного матеріалу. На розв'язання проблем шкільних підручників впливають загальні цілі навчання та місце підручника в системі засобів навчання у певний історичний період. Так, друга половина ХХ століття характеризується низкою шкільних реформ та активізацією досліджень теорії шкільного підручника і його структурних компонентів. Ілюстративний матеріал уперше розглядається науковцями у системі взаємопов'язаних елементів навчальної книги (текст, апарат організації засвоєння, апарат орієнтування), що перебувають у функціональній єдності та гармонійності.

Натурне обстеження низки підручників для початкових шкіл України, виданих у 1950–1980 роках, дало змогу з'ясувати, що підходи до ілюстрування цього виду навчальної літератури в досліджуваний період змінювалися впродовж кількох етапів:

- I – ілюстративний матеріал у структурі підручників для початкових шкіл України, виданих у 50-х роках ХХ століття;
- II – особливості ілюстрування підручників 60–70-х років;
- III – удосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи у 80-х роках минулого століття.

Виокремлення зазначених етапів зумовлене такими чинниками: реформуванням національного шкільництва; розвитком теорії шкільного підручника; розвитком книжкової графіки.

З метою з'ясування основних тенденцій ілюстрування видань для початкової школи окресленого періоду опираємося на наукові підходи вчених (В. Бейлінсон, Б. Карлаваріс, Я. Кодлюк, Н. Хребтова та ін.) до оцінювання якості ілюстративного матеріалу на основі взаємозв'язку дидактичних (відповідність змісту підручника; функціональність; взаємозв'язок з іншими компонентами структури підручника; науковість; видова різноманітність; тематична взаємопов'язаність) [14, с. 189], художньо-естетичних (реалістичність зображень: відповідність кольору об'єкта, чіткість контурів, зручний масштаб, наближеність до життєвого досвіду дітей); відповідність кольорової гами; наявність елементів мультиплікації, фантастичних і казкових персонажів і предметів; естетична цінність (стильова єд-

ність, художня якість, органічність, гармонійність, художньо-оформлювальні елементи, творчі (креативні) фактори, графічний дизайн, відповідність сучасності) [31, с. 48–57] та гігієнічних (ілюстративність; фарбовість; якість поліграфічного виконання; виразність і чіткість зображень; наявність текстівок та екскліпацій; якість обкладинки (привабливість і змістовність, якість матеріалу)) [11], а також відповідності віку учнів [12, с. 178–185].

Задля розуміння еволюційних змін в ілюструванні підручників для молодших школярів у досліджуваній період коротко охарактеризуємо основні чинники, що впливали на цей процес (реформування національного шкільництва, розвиток теорії шкільного підручника та книжкової графіки).

У змісті освіти України в період радянської доби основоположне значення мало вчення класиків марксизму-ленінізму про комуністичне виховання підростаючого покоління, тому ця теза відбивалася на укладанні та ілюструванні навчальної літератури [20, с. 241]. Так, Н. Нечипоренко вказує на такі особливості розвитку змісту освіти у той час: наукове обґрунтування значення у школі політехнічної освіти та поєднання навчання з виробничою працею; формування всебічно розвинених будівників комунізму). В Україні зміст початкової освіти «був спрямований на накопичення учнями певного переліку знань і від загальносоюзного відрізнявся, в основному, лише наявністю навчального предмета «українська мова та література» [там само].

Політизація змісту освіти призвела до того, що «навчальні книги були погано ілюстровані; перевантажені сухим, другорядним матеріалом, який подавався у вигляді готових положень, що не стимулювало мислительної діяльності школярів» [14, с. 53]. Велика увага приділялася обов'язковому введенню радянської символіки та сюжетних малюнків, що відображали працю людей на виробництві та заводах.

У наукових працях учених (М. Кузьмінський, Є. Перовський, Н. Менчинська та ін.), виданих у 50-х роках минулого століття, було визначено роль ілюстративного матеріалу як повноправного компонента структури шкільного підручника; виявлено необхідність зв'язку наочності з текстом; розкрито особливості сприйняття ілюстрації школярами різного віку; визначено види наочних зображень залежно від техніки їх виконання, а також жанрової різноманітності; започатковано розроблення вимог до ілюстративного матеріалу шкільного підручника. Проте обґрунтовані у 50-х роках XX століття дослідниками ідеї щодо покращення якості візуального ряду шкільної навчальної літератури стали враховуватися в ілюструванні підручників, починаючи із 60-х років.

Що стосується художньо-естетичного аспекту в оформленні шкільної навчальної літератури, то «для ілюстрацій 50-х років характерне тяжіння до реалізму, який спирається на історизм та етнографізм» [30, с. 73], а також відоб-

раження тогочасної ідеології і радянської символіки. Про це свідчить наявність у досліджуваних нами підручниках сюжетів, об'єктів, людей і механізмів; історичних подій, постатей, об'єктів, діяльності та побуту людей. Радянська символіка подається у вигляді зображень прапорів і гербів – як окремо, так і внесена у сюжетні композиції; практично у кожному підручнику цього періоду знаходимо ілюстрації із зображенням Московського Кремля. Етнографізм передається переважно у вигляді ілюстрацій до народних казок, байок, які трапляються в підручниках з української мови та читанках.

На стилістику оформлення всієї книжкової продукції, у тому числі й шкільних підручників, також впливали особливості мистецтва книжкової графіки на різних етапах окресленого періоду. Так, в ілюструванні видань для початкової школи на початок 50-х років XX століття спостерігається використання традицій, закладених ще у 30–40-х роках, коли «головним завданням для художника було, передусім, розкриття змісту...» [1, с. 127], а технікою виконання найчастіше обирається тоновий малюнок. Також відчувається прагнення донести до глядача красу рідного краю та побут людей у сюжетно-оповідній манері [1, с. 129], про що свідчить вибір художниками об'єктів зображення і тематики сюжетних композицій. Головною візуальною домінантою ілюстративного ряду підручників для початкової школи у 50-х роках є реалістичний художній малюнок. Особливо яскраво це виражено у навчальних книгах з української мови, букварях і читанках.

Однак уже з другої половини 1950-х років у мистецтві книжкової графіки починається етап, «позначений активними пошуками нових форм художнього оздоблення книги, духом новаторства, пошуками національної своєрідності образної мови» [1, с. 127], оскільки «на зміну розгорнутій оповідності та побутовій достовірності ілюстрацій приходять узагальнено-символічні тенденції» [1, с. 133]. Свідченням впливу цих явищ на процес ілюстрування навчальних книг є «Читанка» Н. Гов'ядовської (1957) для 1 класу [6], художнє оформлення якої відрізняється від інших підручників цього періоду стилізацією реалістичних зображень.

Зі зміцненням поліграфічної бази в країні та підвищенням якості паперу значно покращилось і технічне виконання ілюстрацій; спостерігається поступове збільшення їхньої кількості у шкільних підручниках.

У процесі дослідження нами було проаналізовано ілюстративний матеріал букварів, читанок, підручників з української мови, математики та природознавства, виданих у 50-х роках XX століття.

Натурне обстеження візуального ряду цих навчальних книг дало змогу з'ясувати, що на першому етапі окресленого періоду з'явилася тенденція до відображення в них комуністичної ідеології. Так, у більшості видань для початкової школи спостерігаються зображення радянської символіки, заводів і колективної праці людей («Українська

мова», 4 кл. С. Чавдаров (1956) [34]; «Читанка», 3 кл. М. Миرون (1956) [15] тощо).

Варто зазначити, що для ілюстративного матеріалу характерною є тематична спрямованість відповідно до специфіки навчального предмета (українська мова, математика, природознавство), що свідчить про підготовку візуального ряду до підручників з урахуванням його зв'язку з текстом. Відповідно, зазначений структурний компонент аналізованих видань («Українська мова», 1 кл. С. Чавдарова (1950) [32]; «Арифметика», 1 кл. О. Пчолко, Г. Поляк (1956) [23]; «Книга для читання з природознавства» М. Скаткіна (1958) [26]) відзначається функціональністю, підпорядкованістю змісту підручника і дидактичною цінністю.

Наочні зображення підручників цього періоду відповідають також вимогам інформативності та комунікативності: вони поглиблюють знання, представлені у тексті, а також містять додаткові відомості («Читанка», 3 кл. М. Мирон (1956) [15]); сприяють розвитку в учнів уміння спостерігати й осмислювати власні спостереження («Читанка», 1 кл. Н. Гов'ядовська (1957) [6]).

Для наочних зображень більшості підручників 50-х років характерні реалістичність і надмірна деталізація, що ускладнює їхнє сприйняття дітьми молодшого шкільного віку. Ілюстрації об'єктів реальної дійсності виконані на високому художньому рівні, переважно у вигляді штрихових рисунків; спостерігається точна достовірність у відображенні характеру і форм об'єктів, їхніх пропорційних співвідношень, об'єму, розміщення у просторі, перспективи, фактури («Українська мова», 4 кл. С. Чавдаров (1956) [34]). У підручниках з природознавства представлені зображення складних механізмів та особливості їх будови («Книга для читання з природознавства», М. Скаткіна (1958) [26]).

Зауважимо, що вимоги до виразності й чіткості контурів, використання локальних кольорів у зазначених підручниках не дотримуються. У різнокольорових виданнях спостерігається багата колірна гама, що передає масу відтінків («Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1950) [32]).

Видова різноманітність ілюстративного матеріалу обмежується сюжетними та предметними малюнками, рідко використовуються репродукції картин художників.

Помітно вирізняється серед навчальних видань цього періоду «Читанка» для 1 класу Н. Гов'ядовської (1957) [6]. У ній ілюстративний матеріал не лише відповідає змісту підручника, а й віку учнів, яким він адресований (стилізація зображень, застосування локальних кольорів із незначним підсиленням тону, чіткі контури й різні варіанти розміщення малюнків). Особливістю ілюстративного оформлення підручника Н. Гов'ядовської є наявність у ньому зображень різних жанрів (портретів, репродукцій, сюжетних композицій, предметних) та ефективне їхнє розміщення (заставки, ілюстрації на розвороті, півсторінкові ілюстрації як вертикального, так і горизонтального заповнення сторінки). Констатуємо наявність кольорового форзацу, який, хоч і має прикрашальне значення, виконаний у стильовій

єдності з усім візуальним рядом. У цьому виданні вміщено ілюстрації на такі теми: «Бережи здоров'я» (ранкова гімнастика, як правильно чистити зуби, сніданок, спорт) та «Чистота і охайність» [6, с. 70]. Вважаємо дане видання одним із кращих зразків ілюстративного оформлення підручників окресленого періоду.

Переважає більшість підручників 50-х рр. ХХ століття відповідає вимозі ілюстративності (не менше 30%), але в основному містить чорно-білі малюнки. Так, наприклад, видання, перекладені з російських, які були кольоровими, для українських шкіл друкувалися у чорно-білому форматі («Арифметика», 1 кл. О. Пчолко, Г. Поляк (1956) [23]). А перевидавалися деякі кольорові підручники на папері гіршої якості та з чорно-білим ілюстративним рядом («Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1950) [32] і «Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1951) [33]). Тому гігієнічним вимогам відповідали лише окремі видання (наприклад, «Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1950) [32], «Читанка», 1 кл. Н. Гов'ядовська (1957) [6]).

Другий етап окресленого періоду (особливості ілюстрування підручників 60–70-х років) характеризується появою нормативних документів, які мали безпосередній вплив на підготовку навчальних видань. Прийняття Верховною Радою УРСР «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959) [2, с. 259] зумовило розробку нових підручників для загальноосвітньої школи. Особливо гостро постало питання про цілісність і стильову єдність усіх елементів оформлення книги. Постанова ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в УРСР» (1966) [2, с. 284] констатувала запровадження загального обов'язкового 8-річного навчання, а також необхідність приведення змісту освіти у відповідність із вимогами розвитку науки, техніки і культури. У практиці ілюстрування шкільної навчальної літератури ця вимога полягала в наочному відображенні у виданнях досягнень науково-технічного прогресу (зображення заводів, техніки тощо).

На сторінках педагогічних журналів і в матеріалах конференцій були представлені результати комплексних досліджень шкільного підручника (Л. Занков, Д. Зуєв, Н. Менчинська та ін.). Активно обговорювалися проблеми ілюстрування навчальних видань (Б. Карлаваріс, А. Попков, В. Ривчін та ін.); розглядалися підходи до ілюстрування підручників для початкової школи та підручників із конкретних навчальних дисциплін (А. Попков). Вважаємо, що на даному етапі, порівняно із попереднім, відбулося суттєве вдосконалення ілюстративного оформлення видань для початкових шкіл України.

Натурне обстеження візуального ряду видань 60–70-х років та їхній аналіз за критеріями гігієнічності, дидактичності та естетичності свідчить про те, що автори і художники-ілюстратори почали на практиці втілювати теоретичні розробки учених 50-х років. Так, наприклад, «Буквар» для

учнів першого класу (автори Б. Саженьок, М. Саженьок (1969) [25]) проілюстрований відповідно до всіх установлених на той час вимог: привабливість зовнішнього оформлення; відповідність зображень віковим особливостям першокласників; сюжетні та предметні малюнки вирізняються художнім смаком і наявністю дидактично обґрунтованого зв'язку з текстом. У букварі застосовано такий графічний засіб виділення як кольоровий фон для букв і складів.

Зауважимо, що більшості проаналізованих видань притаманне змістовне оформлення палітурки відповідно до тематики навчального предмета. Проте їх візуальний ряд має виразний ідеологічний характер. Так, у підручниках з української мови часто присутні сюжетні ілюстрації із зображенням В. Леніна, Московського Кремля, жовтенят, піонерів та ін. («Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1960) [35]); у книгах із математики – грошових знаків, прапорців («Математика», 1 кл. М. Моро, М. Бантова, Г. Бельтюкова (1974) [16]). Але у навчальних виданнях зі співів (автори О. Раввінов, С. Брандель, І. Ситко [24]) розміщені малюнки із зображенням українців у національному одязі в танці, у русі тощо. Ці видання оформлено на високому художньому рівні (незважаючи на те, що ілюстрації чорно-білі), а також ураховано дидактичні показники якості ілюстративного матеріалу. Обкладинки кольорові, змістовні, містять різні зображення, проте виконані в одному стилі.

Підкреслимо виховну спрямованість зображень (природоохоронна та природовідтворювальна тематика, естетична, етико-моральна, трудова).

Розширилась також функціональність ілюстративного матеріалу, оскільки він не лише доповнює текст, а й забезпечує альтернативні варіанти роботи (наприклад, завдання у «Математиці» для 1 кл. М. Моро, М. Бантової, Г. Бельтюкової (1974) [16], яке пов'язане з роботою за поданим малюнком: придумати запитання зі словами «скільки», «більше», «менше»).

Помітно, що в аспекті художньої цінності малюнків відбулося розширення меж відображення дійсності. Це виявилось у різноманітності пошуків художниками форм і засобів ілюстрування навчальних видань. Посилилася роль умовності, візуальний ряд підручника став більш графічним, більше пов'язується зі змістом, особливостями навчального предмета. Наприклад, ілюстрації «Української мови» для другого класу (автори В. Городівський, А. Бурдейна (1974) [8]) вирізняються серед інших тим, що подані у вигляді графічних зображень, виконаних за допомогою поєднання таких образотворчих засобів виразності як лінія, штрих і пляма, що дало змогу зробити його виразнішим (штрихи мають один напрям та інтервал, плями виділяють головні об'єкти, а лінією підсилюється чіткість).

Відповідно до рекомендацій урахування вікових особливостей молодших школярів відбулися зміни у підходах до створення для підручників ілюстрацій, які виконувалися надто реалістично і деталізовано у попереднє десятиліття. У нових виданнях зображення подані у спрощеному об-

разотворчому трактуванні («Буквар», Б. Саженьок, М. Саженьок (1969) [25]; «Математика», 1 кл. М. Моро, М. Бантова, Г. Бельтюкова (1974) [16]; «Природознавство», 3 кл. Л. Нарочна, В. Онищук (1969) [19]); почали використовуватися локальні кольори, спостерігається узагальнення кольорової гами, що робить малюнки виразнішими, чіткішими («Буквар», Н. Гов'ядовська (1961) [7]).

У кінці 60–70-х років вийшла друком низка підручників із читання авторів Н. Скрипченко, Т. Горбунцової, Н. Ткаченко, О. Шинкаренко. Ілюстративний матеріал у них відрізняється формою і характером зображень. Наприклад, в одних виданнях він подається у реалістичному трактуванні об'єктів і явищ (2 кл., 1973), в інших присутнє узагальнення кольорових плям, використовуються малюнки, легші для сприйняття (1 кл., 1972), а в деяких включені як реалістичні художні малюнки, так і стилізовані (2 кл., 1977); (1 кл., 1976), що порушує стильову єдність елементів оформлення цих видань. Зазначимо, що у різних підручниках, створених цими авторами, спостерігається використання однакових ілюстрацій. Позитивним моментом є поява умовних позначень у вигляді знаку запитання червоного кольору, наявність таблиць, завдань для роботи з ілюстративним матеріалом.

Зразками практичного застосування всіх наявних на той час теоретичних розробок щодо вимог ілюстрування шкільної навчальної літератури є підручники «Русский язык», 2 кл. А. Коваль, Н. Волошановская, В. Помагайба (1978) [13]; «Математика», 1 кл. М. Моро, М. Бантова, Г. Бельтюкова (1974) [16]. Видання різнокольорові, оформлені у привабливу змістовну палітурку. У них присутні різні види ілюстрацій, спеціально розроблені до змісту видань із наявністю дидактично обґрунтованого зв'язку з текстом. Функціональність наочного ряду реалізується завдяки його інформативності, розвивальній спрямованості та комунікативності. У підручниках наявні умовні позначення, а оформлення форзаців має дидактичне призначення.

Новим в оформленні навчальних видань зазначеного періоду є введення у наочний візуальний ряд казкового персонажа, який «супроводжує» учня. Так, наприклад, у підручнику «Математика», 1 кл. М. Моро, М. Бантова, Г. Бельтюкова, що видавався у двох частинах (1968) [17], зображення Буратіно присутнє 1–2 рази на кожному розвороті книжкового блоку, проте його зміст має різне значення (демонстрування гри, навчальної роботи, миття посуду, приймання душу тощо).

Зауважимо, що, попри підвищення дидактичної цінності ілюстративного матеріалу підручників 60–70-х років минулого століття, не завжди помітне підвищення естетичного та поліграфічного рівнів. Наприклад, у підручнику «Математика», 2 кл. М. Моро, М. Бантової (1968) [17] візуальний ряд, хоч і забезпечує реалізацію дидактичних функцій, однак поданий він у вигляді чорно-білих лінійних і силуетних (у переважній більшості) малюнків приблизно однакового розміру. Проте аналіз навчальних книг з математики дає

підстави констатувати, що практика їхнього ілюстрування розвивалася відповідно до рівня розвитку науки і техніки і мала позитивну динаміку.

Спостерігається явний прогрес в ілюструванні підручників з природознавства 70-х років минулого століття («Природознавство», 4 кл. М. Скаткін (1975) [27]; «Природознавство», 2 кл. Л. Нарочна, А. Низова (1977) [19]): використання багатой видової різноманітності наочного ряду (введення фотографій); його відповідність змісту підручника; функціональність і комунікативність зображень; застосування умовних позначень. За естетичними та гігієнічними показниками оформлення цих видань теж виконано на високому рівні: підручники різнокольорові, у них збережена стильова єдність усього ілюстративного матеріалу, використано сюжетні заставки до розділів, візуальний ряд книг відповідає віковим особливостям молодших школярів.

Наступним етапом окресленого періоду є «вдосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи у 80-х роках минулого століття». На практику підручникотворення у цей час мали вплив реформи у початковій освіті та поява фундаментальних праць, присвячених проблемам шкільного підручника (В. Бейлінсон, В. Безпалько, Д. Зуєв). Навчальну книгу стали розглядати як складну і цілісну багатофункціональну систему, враховуючи структурно-функціональний підхід: конкретний зміст підручника, який безпосередньо пов'язаний із його дидактичними функціями, визначає його структуру. Відповідно до цього в оформленні навчальних видань з'явилися нові риси.

У підручниках для початкової ланки освіти спостерігається прагнення підпорядкувати ілюстративний матеріал тогочасним ідеям виховання. Для цього вміщувалися у книги не лише малюнки із зображенням піонерів; художники пробували «по-радянському» декорувати інші сюжети, зображуючи відповідну атрибутику (прапори, зірки, піонерські галстуки тощо). Тому виховна функція ілюстративного матеріалу таких підручників націлювала на формування відповідного світогляду дітей, розвитку в них почуття патріотизму та гордості за успіхи СРСР. Зазначимо, що, як і в минулі десятиліття, такі ілюстрації використовувалися переважно у підручниках з української та російської мови («Українська мова», 2 кл. В. Городівський, А. Бурдейна (1987) [9]; «Русский язык», 1 кл. И. Гудзик, Е. Мельничук, Н. Озерова (1983) [10]).

Натурне обстеження та аналіз візуального ряду підручників, виданих у 80-х роках ХХ століття, дали змогу виявити відчутний прогрес в ілюструванні видань з української мови. У нових підручниках, порівняно з тими, що вийшли друком раніше (50–70-ті рр.), помітно ширша видова різноманітність і функціональність наочного ряду. Видання укладені в кольоровому форматі, хоча деякі з них надруковані в чорно-білому (наприклад, «Українська мова», 1 кл. М. Білецька, М. Вашуленко (1983) [4]). Підручник оформлений у змістовну кольорову палітурку, розроблену із ураху-

ванням віку учнів. У книжковому блоці ілюстрації чорно-білі. Візуальний ряд даного видання виконано на високому художньому рівні: реалістичні, з певною мірою стилізації та з дотриманням стильової єдності усієї наочності, а її характер свідчить про те, що зображення виконувались кольоровими фарбами.

Заслугує особливої уваги «Буквар» Н. Скрипченко, М. Вашуленка [28; 29]. Аналіз різних видань цього «Букваря» (1985, 1986, 1988) дає підстави стверджувати, що до його ілюстрування підходили з урахуванням актуальних на той час вимог щодо тематичного спрямування візуального ряду відповідно до специфіки навчального предмета, дидактичної та естетичної цінності, врахуванню віку учнів, якості поліграфії. Вважаємо, що ці книги становлять велику дидактичну й художню цінність в історії національного підручникотворення і є прикладом укладання та ілюстрування сучасних навчальних видань.

Яскраво проявилася мотиваційна функція ілюстративного матеріалу завдяки використанню у візуальному ряді навчальних книг елементів мультиплікації та казкових героїв. Наприклад, у підручнику з математики для 3 кл. М. Богдановича (1988) [5] вміщено зображення персонажів з казки про Буратіно; у «Букварі» Н. Скрипченко, М. Вашуленка (1986) [28] – популярних на той час персонажів із мультфільмів «Ну постривай!», «Крокодил Гена».

Позитивним напрацюванням в ілюструванні підручників для початкової школи на даному етапі вважаємо їхню естетизацію. Естетичне начало присутнє не тільки в ілюстраціях, але й у навчальних текстах та інших структурних компонентах книг. Так, в оформленні видань цього періоду наявна кольорова, змістовна і відповідна навчальному предмету палітурка, оформлений із навчальною метою форзац; у читанках і підручниках з образотворчого мистецтва використано ілюстрований шмуцтитул; набуло поширення тематичне спрямування ілюстративного матеріалу конкретного підручника відповідно до навчального предмета; витримано стильову єдність усіх елементів ілюстрування та оформлення («Математика», 1 кл. М. Моро, М. Бантова, Г. Бельтюкова (1988) [18]).

Варто зазначити, що у візуальному ряді підручників, які видавалися у 80-х роках, були значно ширше представлені види ілюстрацій, які підбиралися відповідно до навчальних завдань; спостерігається дидактичне оформлення форзаців підручників та поява системи умовних позначень. Значно змінилися підходи до ілюстрування підручників з природознавства, у яких зображено основні моменти розпорядку дня школяра та догляд за собою, інструкції щодо користування електроприладами тощо («Світ навколо тебе», 2 кл. Н. Бібік, Н. Коваль (1987) [3]).

У книжковій графіці цього періоду простежується тяжіння до декоративізму та «примітивізму», коріння яких лежить у народній картині, дитячому малюнку [30, с. 81]. Наприклад, в оформленні обкладинки «Читанки» для 3 класу авторів Н. Скрипченко, О. Савченко (1988) [29] створено

композицію на основі елементів петриківського розпису і хлопчика, що грає на сопілці. У книжковому блоці різних видань зазначених авторів використовується ілюстрація із зображенням kota біля печі, яка має риси малюнка у стилі так званого «наївного мистецтва» (народне малярство). Загалом ці ознаки в оформленні шкільної навчальної літератури 80-х років простежуються рідко. У переважній більшості підручників ілюстративний матеріал розроблено у формі поєднання реалізму й умовності; другорядні деталі та уточнення присутні тільки в тому випадку, коли вони необхідні за змістом тексту або у виконанні поставленого завдання; ілюстрування підручників із математики характеризується використанням мінімальної кількості зображувальних засобів передаванні будь-яких об'єктів, що відповідає віковим особливостям сприйняття молодшими школярами наочних зображень, проте у деяких підручниках саме такий підхід зменшив естетичну цінність візуального ряду («Читанка», 3 кл. Н. Скрипченко, О. Савченко (1988) [29]).

Наприкінці 80-х років ХХ століття в ілюструванні шкільних підручників спостерігається послаблення ідеологічного тиску з боку радянської влади і водночас збільшення зображень, які стосуються української культури, традицій, символики тощо (наприклад, діти в українському одязі, казкові персонажі у вишиванках).

Продовжували зберігатися тенденції перевидання підручників із незначними змінами (чи без змін) у візуальному ряді або перекладених із російськомовних підручників у чорно-білому форматі; запозичення ілюстрацій із різних видань.

Результати дослідження. Проведене дослідження дало змогу виокремити ідеї, які доцільно творчо використовувати при ілюструванні підручників для шкіл першого ступеня:

- необхідність оновлення всієї системи ілюстративного матеріалу відповідно до змісту освіти;
- дотримання тематичної спрямованості візуального ряду відповідно до особливостей навчального предмета;
- відповідність наочності підручників їх змісту;
- використання зображень, які впливають на життєвий досвід молодших школярів;
- дотримання стильової єдності всіх елементів ілюстрування та оформлення навчальної книги;
- підготовка візуального ряду на високому художньому рівні;
- посилення мотиваційної функції підручників за допомогою цікавих для дітей казкових персонажів і героїв сучасних мультфільмів.

Висновки з даного дослідження. Здійснене нами натурне обстеження українських підручників для початкової школи, виданих у 50–80-х роках ХХ століття, дало змогу дійти висновку, що ілюстративний матеріал навчальних видань змінювався за своєю формою і набував різної функціональності на відповідних етапах окресленого періоду

(ілюстративний матеріал у структурі підручників для початкових шкіл України, виданих у 50-х роках ХХ століття; особливості ілюстрування підручників 60–70-х років; удосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи у 80-х роках минулого століття) у контексті таких чинників: реформування національного шкільництва; розвиток теорії шкільного підручника; розвиток книжкової графіки.

На різних етапах окресленого періоду спостерігаються зміни у підходах до оформлення начальних книг для молодших школярів (збільшення функціональності ілюстративного матеріалу, розширення видової різноманітності, врахування вимог відповідності віку учнів-адресатів тощо), проте найвиразніше проявилася тенденція до відображення в наочності радянської ідеології.

Перспективи подальших розвідок. Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми ілюстрування шкільних підручників. Актуальними й перспективними вбачаємо подальші дослідження особливостей створення візуального ряду навчальних видань підручників інших періодів з метою виокремлення позитивного досвіду та шляхів його імплементації у систему шкільного підручникотворення.

Список використаних джерел

1. Белічко Н. Ю. Українська книжкова графіка 50–70-х років ХХ ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2003. Вип. 8. С. 126–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2003_8_9 (дата звернення: 10.09.2018).
2. Березівська Л. Д. Реформування освіти в Україні у ХХ столітті : монографія. Київ : Богданова А. М., 2008. 406 с.
3. Бібик Н. М., Коваль Н. С. Світ навколо тебе : пробний підруч. для 2 кл. чотирирічч. початк. шк. Київ : Рад. школа, 1987. 111 с.
4. Білецька М. А., Вашуленко М. С. Українська мова : пробний підруч. для 1 кл. дослід. шк. Київ : Рад. школа, 1983. 169 с.
5. Богданович М. В. Математика : підруч. для 3 кл. чотирирічч. поч. школи. Київ : Рад. школа, 1988. 255 с.
6. Гов'ядовська Н. О. Читанка : підруч. для 1 кл. Київ : Рад. школа, 1957. 163 с.
7. Гов'ядовська Н. О. Буквар : підруч. для 1 кл. Вид. 6-те. Київ : Рад. школа, 1961. 96 с.
8. Городівський В. М., Бурдейна А. А. Українська мова : підруч. для 2 кл. Вид. 2-ге. Київ : Рад. школа, 1974. 223 с.
9. Городівський В. М., Бурдейна А. А. Українська мова : підруч. для 3 кл. Вид. 13-те, перероб. Київ : Рад. школа, 1987. 223 с.
10. Гудзик І. Ф., Мельничук Е. А., Озерова Н. Г. Русский язык : учебн. для 1 кл. 2-е изд., перераб. Киев : Рад. школа, 1983. 127 с.
11. Державні санітарні правила і норми. Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей. *Підручник XXI ст.* 2003. № 1/4. С. 183–195.
12. Карлаварис Б. Художественный вкус детей и иллюстрации в учениках. *Проблемы школьного учебника*. Москва, 1975. Вып. 3. С. 178–185.
13. Коваль А. П., Волошановская Н. И., Помагайба В. И. Русский язык : учеб. для 2 кл. школ с украинским языком обучения. Изд. 8-е. Киев : Рад. школа, 1978. 174 с.
14. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті : підруч. для магістрантів та студ. пед. ф-тів. Київ : Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2006. 368 с.
15. Мионов М. М. Читанка : підруч. для 3 кл. Київ : Рад. школа, 1956. 343 с.
16. Моро М. Г., Бантова М. О., Бельтюкова Г. В. Математика : підруч. для 1 кл. Вид. 2-ге. Київ : Рад. школа, 1974. 224 с.
17. Моро М. Г., Бантова М. О., Бельтюкова Г. В. Математика : підруч. для 1 кл. : у II ч. Ч. II. / за участю Н. Л. Шаріженко. Київ : Рад. школа, 1968. 143 с.
18. Моро М. Г., Бантова М. О., Бельтюкова Г. В. Математика : підруч. для 1 кл. Вид. 2-ге. Київ : Рад. школа, 1988. 191 с.
19. Нарочна Л. К., Низова А. М. Природознавство : підруч. для 2 кл. Вид. 10-те. Київ : Рад. школа, 1977. 112 с.
20. Нечипоренко К. Зміст освіти в початкових школах Радянської України в 1958–1991 рр. *Проблеми підготовки сучасного вчителя* : зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини / ред. кол. Побірченко Н. С. та ін. Умань : ФОП Жовтий О. О. 2014. Вип. 9, ч. 1. С. 240–248.
21. Перовский Е. И. Методическое построение и язык учебника для средней школы (общие требования). *Методические, психологические и гигиениче-*

- ские требования к учебнику для средней школы. Москва : Изв. Акад. пед. наук РСФСР. 1955. Вып. 63. С. 93.
22. Попков А. В. Дидактические основы иллюстрирования учебников средней общеобразовательной политехнической школы (на мат. учебн. истор. и географ. для V–VII классов сред. школы) : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Харьков, 1959. 376 с.
  23. Пчолко О. С., Поляк Г. Б. Арифметика : підруч. для 1 кл. початкової школи. Київ : Рад. школа, 1956. 143 с.
  24. Раввінов О. Г., Брандель С. Я., Ситко І. Я. Співи : підруч. для 1 кл. восьмиріч. і середньої школи. Київ : Рад. школа, 1961. 96 с.
  25. Саженок Б. С., Саженок М. Т. Буквар : підруч. для 1 кл. Вид. 3-тє, перероб. Київ : Рад. школа, 1969. 96 с.
  26. Скаткін М. М. Книга для читання з природознавства. Вид. 4-тє. Київ : Рад. школа, 1958. 144 с.
  27. Скаткін М. М. Природознавство : підруч. для 4 кл. Київ : Рад. школа, 1975. 148 с.
  28. Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С. Буквар : підруч. для 1 кл. триріч. почат. шк. 4-тє вид. Київ : Рад. школа, 1986. 113 с.
  29. Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С. Буквар : підруч. для 1 кл. чотириріч. і триріч. почат. шк. Вид. 3-тє. Київ : Рад. школа, 1988. 127 с.
  30. Токар М. І. Образи героїв української дитячої літератури в книжковій ілюстрації другої половини ХХ – початку ХХІ століття : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.05. Львів, 2018. 403 с.
  31. Хребтова Н. Р. Мотиваційна спрямованість підручників для початкової школи : наук.-метод. реком. Тернопіль : ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2010. 116 с.
  32. Чавдаров С. Українська мова : підруч. для 1 кл. початкової школи. Вид. 11-тє. Київ : Рад. школа, 1950. 88 с.
  33. Чавдаров С. Українська мова : підруч. для 1 кл. початкової школи. Вид. 12-тє перероб. Київ : Рад. школа, 1951. 88 с.
  34. Чавдаров С. Українська мова : підруч. для 4 кл. початкової школи. Вид. 17-тє. Київ : Рад. школа, 1956. 146 с.
  35. Чавдаров С. Українська мова : підруч. для 1 кл. восьмиріч. школи. Київ : Рад. школа, 1960. 79 с.
  13. Koval, A. P., Voloshanovskaia, N. Y., & Pomahaiba, V. Y. (1978). *Russkij yazuk [Russian]: ucheb. dlia 2 kl. shk. s ukrajskym yazykom obucheniia*. 8 ed. Kiev: Rad. shkola [in Russian].
  14. Kodliuk, Ya. P. (2006). *Teoriia i praktyka pidruchnykiv tvorenniia v pochatkovii osviti [Theory and practice of textbook-creating in primary school]*. Kyiv: Informatsiino-analitychna ahentsiia "Nash chas" [in Ukrainian].
  15. Myronov, M. M. (1956). *Chytanka [Reader]: pidruch. dlia 3 kl.* Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  16. Moro, M. H., Bantova, M. O., & Beltiukova, H. V. (1974). *Matematyka [Mathematics]: pidruch. dlia 1 kl. 2 ed.* Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  17. Moro, M. H., Bantova, M. O., & Beltiukova, H. V. (1968). *Matematyka [Mathematics]: pidruch. dlia 1 kl. (P. II)*. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  18. Moro, M. H., Bantova, M. O., & Beltiukova, H. V. (1988). *Matematyka [Mathematics]: pidruch. dlia 1 kl. 2 ed.* Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  19. Narochna, L. K., & Nyzova, A. M. (1977). *Pryrodoznavstvo [Natural science]: pidruch. dlia 2 kl. 10 ed.* Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  20. Nechyporenko, K. (2014). Zmist osvity v pochatkovykh shkolakh Radianskoi Ukrainy v 1958–1991 rr. [The content of education in primary schools of Soviet Ukraine in 1958–1991]. In Pobirchenko N. S. (Ed.), *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia: zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychny [Problems of modern teacher training: a collection of scientific works of Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychny]* (ls. 9 (1), pp. 240–248). Uman: FOP Zhovtyi O. O. [in Ukrainian].
  21. Perovskiy, Ye. I. (1955). Metodicheskoie postroieniie i iazyk uchebnika dlia sredniei shkoly [Methodical construction and language of a textbook for secondary school]. In *Metodicheskie, psikhologicheskie i higienicheskie trebovaniia k uchebniku dlia sredniei shkoly [Methodological, psychological and hygienic requirements for a textbook for secondary school]* (ls. 63, p. 93). Moskva: Izvestiia APN RSFRS [in Russian].
  22. Popkov, A. V. (1959). *Didakticheskie osnovy iliustirovaniia uchebnikov sredniei obshcheobrazovatelnoi politehnicheskoi shkoly [Didactic fundamentals of illustrating of textbooks for secondary polytechnic school providing general education]*. (PhD diss.). Harkiv [in Russian].
  23. Pcholk, O. S., & Poliak, H. B. (1956). *Aryfmetyka [Arithmetic]: pidruch. dlia 1 kl. pochatkovoi shkoly*. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  24. Ravvinov, O. H., Brandel, S. Ya., & Sytko, I. Ya. (1961). *Spivy [Singing]: pidruch. dlia 1 kl. vosmyrich. i serednoi shkoly*. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  25. Sazheniuk, B. S., & Sazheniuk, M. T. (1969). *Bukvar [Primer]: pidruch. dlia 1 kl. 3 ed., pererob.* Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  26. Skatkin, M. M. (1958). *Knyha dlia chytanniia z pryrodoznavstva [Book for reading in science]*. 4 ed. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  27. Skatkin, M. M. (1975). *Pryrodoznavstvo [Natural science]: pidruch. dlia 4 kl.* Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  28. Skrypchenko, N. F., & Vashulenko, M. S. (1986). *Bukvar [Primer]: pidruch. dlia 1 kl. tryrich. pochat. shk. 4 ed.* Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  29. Skrypchenko, N. F., & Vashulenko, M. S. (1988). *Bukvar [Primer]: pidruch. dlia 1 kl. chotyryrichn. i tryrich. pochat. shk. 3 ed.* Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  30. Tokar, M. I. (2018). *Obrazy heroiv ukrainskoi dytichoi literatury v knyzhkovii iliustratsii druhoi polovyny XX st. – pochatku XX st [Images of heroes of Ukrainian children's literature in book illustration of the second half of the XX – beginning of the XXI century]*. (PhD diss.). Lviv [in Ukrainian].
  31. Khrebtova, N. R. (2010). *Motyvatsiina spriamovanist pidruchnykiv dlia pochatkovoi shkoly: naukovo-metodychni rekomendatsii [Motivational orientation of textbooks for primary school: scientific and methodical recommendations]*. Ternopil: TNPU imeni Volodymyra Hnatiuka [in Ukrainian].
  32. Chavdarov, S. (1950). *Ukrainska mova [Ukrainian language]: pidruch. dlia 1 kl. pochatkovoi shkoly*. 11 ed. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  33. Chavdarov, S. (1951). *Ukrainska mova [Ukrainian language]: pidruch. dlia 1 kl. pochatkovoi shkoly*. 12 ed., pererob. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  34. Chavdarov, S. (1956). *Ukrainska mova [Ukrainian language]: pidruch. dlia 4 kl. pochatkovoi shkoly*. 17 ed. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
  35. Chavdarov, S. (1960). *Ukrainska mova [Ukrainian language]: pidruch. dlia 1 kl. vosmyrich. shkoly*. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].

References

1. Belichko, N. Yu. (2003). *Ukrainska knyzhkova hraifka 50–70-tykh rokiv XX st. [Ukrainian book graphics of the 50-70s of the XX century]*. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy [Manuscript and book heritage of Ukraine]*, 8, 126–141. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2003_8_9 [in Ukrainian].
2. Berezivska, L. D. (2008). *Reformuvanniia osvity v Ukraini u XX stolitti [Reforming the education of Ukraine in the XX century]*. Kyiv: SPD Bohdanova A. M. [in Ukrainian].
3. Bibik, N. M., & Koval, N. S. (1987). *Svit navkolo tebe [The world around you]: probnyi pidruch. dlia 2 kl. chotyryrichn. pochatk. shk.* Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
4. Biletska, M. A., & Vashulenko, M. S. (1983). *Ukrainska mova [Ukrainian language]: probnyi pidruch. dlia 1 kl. doslid. shk.* Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
5. Bohdanovych, M. V. (1988). *Matematyka [Mathematics]: pidruch. dlia 3 kl. chotyryrich. poch. shkoly*. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
6. Hov'iadovska, N. O. (1957). *Chytanka [Reader]: pidruch. dlia 1 kl.* Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
7. Hov'iadovska, N. O. (1961). *Bukvar [Primer]: pidruch. dlia 1 kl. 6 ed.* Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
8. Horodivskiy, V. M., & Burdeina, A. A. (1974). *Ukrainska mova [Ukrainian language]: pidruch. dlia 2 kl. 2 ed.* Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
9. Horodivskiy, V. M., & Burdeina, A. A. (1987). *Ukrainska mova [Ukrainian language]: pidruch. dlia 3 kl. 13 ed., pererob.* Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
10. Hudzyk, Y. F., Melnychuk, E. A., & Ozerova, N. H. (1983). *Russkij yazuk [Russian]: uchebn. dlia 1 kl. 2 ed., pererab.* Kyev: Rad. shkola [in Russian].
11. Derzhavni sanitarni pravyla i normy. Hihienichni vymohy do drukovanoi produktsii dlia ditei [State sanitary rules and norms. Sanitary requirements to the printed production for children]. (2003). *Pidruchnyk XXI stolittia [Textbook of the XXI century]*, 1–4, 183–195 [in Ukrainian].
12. Karlavaris, B. (1979). Childrens artistic taste and illustrations in textbooks [Children's artistic taste and illustration in pupils]. *Problemy shkolnoho uchebnika [Problems of school textbook]*, 7, 208–218 [in Russian].

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 12.10.2020